O'ZBEK TILIDA JINSIY VA IJTIMOIY MAQOMNING TIL ORQALI IFODALANISHI

Ziyodullayeva Jasmina Sanjar qizi
Termiz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 4 - bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati, xususan, unda shaxsning jinsi va ijtimoiy maqomi aks etishining o'ziga xos xususiyatlari tadqiq etiladi. Maqolada erkaklar va ayollar nutqidagi leksik, grammatik va uslubiy farqlar (gender lingvistikasi) hamda jamiyatdagi iyerarxik munosabatlarning tildagi in'ikosi tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek tili misolida murojaat shakllari, honorifiklar va nutqiy etiket normalarining ijtimoiy statusni belgilashdagi roli yoritib berilgan. Tadqiqot davomida til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, tilning ijtimoiy tabaqalanishni ko'rsatuvchi indikator ekanligi dalillangan.

Kalit so'zlar: Sotsiolingvistika, gender lingvistikasi, ijtimoiy maqom, nutqiy etiket, honorifiklar, leksik iyerarxiya, androsentrizm, eufemizm.

Аннотация: В данной статье исследуется природа языка как социального явления, в частности, особенности отражения в нем пола и социального статуса личности. В статье анализируются лексические, грамматические и стилистические различия в речи мужчин и женщин (гендерная лингвистика), а также отражение иерархических отношений в обществе через язык. На примере узбекского языка освещается роль форм обращения, гонорификов и норм речевого этикета в определении социального статуса. В ходе исследования доказывается неразрывная связь

между языком и обществом, а также то, что язык является индикатором социальной стратификатsiи.

Ключевые слова: Социолингвистика, гендерная лингвистика, социальный статус, речевой этикет, гонорифики, лексическая иерархия, андроцентризм, эвфемизм.

Abstract: This article explores the nature of language as a social phenomenon, specifically the characteristics of how gender and social status are reflected within it. The paper analyzes lexical, grammatical, and stylistic differences in the speech of men and women (gender linguistics), as well as the linguistic reflection of hierarchical relationships in society. Using the Uzbek language as a primary example, the role of forms of address, honorifics, and norms of speech etiquette in defining social status is highlighted. The study demonstrates the inseparable link between language and society, proving that language serves as a key indicator of social stratification.

Keywords: Sociolinguistics, gender linguistics, social status, speech etiquette, honorifics, lexical hierarchy, androcentrism, euphemism.

Til va jamiyat o‘rtasidagi munosabat tilshunoslikning eng muhim nazariy masalalaridan biri hisoblanadi. Til jamiyatdan tashqarida mavjud bo‘la olmaydi, chunki u insonlarning o‘zaro muloqotga kirishishi, fikr almashishi va ijtimoiy tajribani uzatishi uchun xizmat qiladigan asosiy vositadir. Shu sababli tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida o‘rganish zarur. Til jamiyat hayotining barcha jabhalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, unda ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar, an’analar va ierarxiya o‘z aksini topadi. Har bir jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy qatlamlar, kasbiy guruhlar, yosh toifalari va

jinsiy farqlar til orqali ham ifodalanadi. Bu esa tilning sotsial differensiallashgan tizim ekanligini ko'rsatadi.

"Gender – inglizcha "gender" – "zot" so'zidan olingan bo'lib, jins tushunchasini fiziologik voqelik ustqurmasi bo'lgan ijtimoiy qurilma sifatida belgilaydi."[1] Jins (gender) tushunchasi dastlab biologik farqlarni ifodalash uchun qo'llangan bo'lsa-da, zamonaviy ilmiy yondashuvlarda u ijtimoiy va madaniy hodisa sifatida talqin etiladi. Ya'ni, jins faqat erkak va ayol o'rtasidagi fiziologik farqlar bilan cheklanmaydi, balki jamiyat tomonidan shakllantirilgan rollar, xulq-atvor me'yorlari va kommunikativ odatlarni ham o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, erkak va ayol nutqi o'rtasidagi farqlar ham nafaqat biologik, balki ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. "Antropologlar, psixologlar va sotsiologlar genderning biologik emas, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan belgilanishi, madaniy va tarixiy jihatdan esa nisbiy ekanligini ta'kidlaydilar."[2]

Tilshunoslikning XX asrdagi taraqqiyotini va XXI asrdagi muhim yo'nalishlarini sotsiolingvistika, psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi, kognitiv lingvistika kabi chegaradosh yo'nalishlar belgilab bergani bejiz emas, chunki bu sohalar tilni bevosita uning amaliyoti bilan bog'lab o'rganadi. Bu taxlit o'rganish tilshunoslikni yana bir bosqichga ko'tarishi bilan birga til haqidagi tasavvurlarni yanada oydinlashtirishga, uning strukturasini chuqurroq tahlil qilishga, tilning rivojlanishi, insondagi psixologik va fiziologik jarayonlarda tilning ahamiyati kabi masalalarni aniqlashtirishga yordam beradi.

So'nggi paytlarda ommaviy axborot vositalari, xususan, matbuotimiz sahifalarida jinslararo munosabatlarga oid publitsistik chiqishlar sezilarli darajada

[1] Э.Гидденс Социология. – Т. "Шарқ". 2002., 185-бет.
[2] Бу ерда Маргарет Миднинг куйидаги асари назарда тутилади:. Mead M. Sex and Temperament three Primitive Societies. 1935. N.Y.

ko'paydi. Ayniqsa, ayollarning jamiyatdagi rolini oshirish ko'zda tutilgan mulohazalar ancha salmoqli. Bungacha ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarda erishilayotgan eng jiddiy natijalar ham aynan jins tushunchasiga u yoki bu darajada taaluqli bo'lib chiqayapti. Modomiki, tilimizda bundan keyin jins, ya'ni gender istilohi faol ishtirok eta boshlar ekan, uning sotsiolingvistik tushuncha sifatidagi mazmunini aniqlashtirib borish kerak bo'ladi. "Hozirgi kundagi gender muammosiga oid tadqiqotlarni V.A.Kirilina ikki yo'nalishga ajratadi:

1. Gumanitar fanlar doirasida gender muammosi. Bunda sotsiologiya, psixologiyada o'rganilgan tadqiqotlar tilshunoslik uchun asos bo'ladi. Genderning kategoriya sifatidagi va antologik maqomi o'rganiladi.

a) gender tahlilining umumilmiy prinsiplari.

• gender – madaniyat va jamiyat taraqqiyotining hosilasi bo'lib qiyosiy harakterga ega;

konvensional mohiyat sifatida tan olinadi.

• gender boshqa sotsiomadaniy konstruktlar kabi o'zgaruvchandir.

• gender umumilmiy kategoriyadir; har bir fan doirasida genderning o'ziga xosligini va qaysi metodlar yordamida o'rganilishini e'tiborga olish kerak.

b) gender tahlilining lingvistik prinsiplari.

• gender komunikativ muloqotning muhim mezoni sanaladi.

• genderning madaniy simvolik tabiati gender bilan bog'liq o'xshatishlarning yuzaga kelishiga olib keladi.

• til va kommunikatsiyalarning gender aspektlarini o'rganish uchun lingvistik metodlar qo'llaniladi. Umuman tilshunoslikda qo'llanilayotgan

(sotsiolingvistik, psixolingvistik, lingvomadaniyatshunoslik va boshqa) metodlar foydalaniladi." [3]

O'zbek tilida ham jinsiy va ijtimoiy maqomning ifodalanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, ayollar nutqida ba'zan hissiy-ekspressiv birliklar, erkalash shakllari, yumshatish vositalari ko'proq qo'llansa, erkaklar nutqida buyruq ohangi yoki qisqa ifodalar ustun bo'lishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiy maqomga qarab nutqning rasmiy yoki norasmiyligi, leksik birliklar tanlovi va gap qurilishi o'zgarib boradi.

Shaxsiy nuqtai nazardan, men buni shunday izohlashim mumkin: gender tadqiqotlarida "erkaklar ustunligi" yoki "ayollar omili" kabi qat'iy kontrastlardan voz kechish, ijtimoiy tenglikni tahlil qilishni yanada mukammal va ob'ektiv qiladi. Bu jarayonni sekinlik bilan kuzatish tabiiy, chunki ijtimoiy stereotiplar va qadriyatlar uzoq vaqt davomida shakllangan va ularni birdaniga o'zgartirish imkoniyati cheklangan. Shu bilan birga, bu yondashuv gender tadqiqotlarini yanada inkluziv, moslashuvchan va real hayotiy holatlar bilan uyg'unlashtiradi.

Til jamiyatdagi barcha o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Jinsiy va ijtimoiy maqomning tilda ifodalanishi shunchaki lingvistik hodisa emas, balki jamiyatning madaniy qiyofasini belgilovchi omildir. Gender tengligi va ijtimoiy mobillik rivojlanishi bilan tildagi bu farqlar ham asta-sekin transformatsiyaga uchramoqda, biroq ularning fundamental asoslari muloqot madaniyatimizning ajralmas qismi bo'lib qolaveradi.

[3] Қаранг: Кирилина А.В. Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах// Гендерные образование в системе высшей и средней школы: состояние и перспективы: Материалы международной научной конференции, Иваново, 24-25 июня 2003 г. – Иваново: Иван.гост.ун-т, 2003. с.с.132-138.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. – Тошкент: Университет, 2006.
2. Нурмонов А. *Тилшунослик назарияси*. – Тошкент: Шарқ, 2008.
3. Маҳмудов Н. *Тил ва мулоқот маданияти*. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013.
4. Бегматов Э. *Ўзбек тилининг ижтимоий лингвистик хусусиятлари*. – Тошкент: Фан, 1994.
5. Ҳожиев А. *Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати*. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
7. Абдуллаев А. *Социолингвистика асослари*. – Тошкент: Фан, 1989.
8. Карасик В.И. *Язык социального статуса*. – Москва: Гнозис, 2002.
9. Реформатский А.А. *Введение в языковедение*. – Москва: Аспект Пресс, 1996.
10. Виноградов В.В. *Русский язык: грамматическое учение о слове*. – Москва: Высшая школа, 1986.
11. Стернин И.А. *Язык и общество*. – Воронеж: Истоки, 2003.
12. Даниленко В.П. *Русская терминология*. – Москва: Наука, 1977.
13. Суперанская А.В. *Общая терминология: вопросы теории*. – Москва: Наука, 1989.
14. Трубецкой Н.С. *Основы фонологии*. – Москва: Аспект Пресс, 2000.
15. Лейчик В.М. *Терминоведение: предмет и структура*. – Москва: КомКнига, 2006.

16. Mukhtarova, M. S., Namozova, S. B., & Mardonova, L. U. (2023). A Lyrical View of History. *Journal of Law and Sustainable Development*, *11*(12), e2676.
17. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.
18. Xurramovna, Q. G., & Donaboyevna, S. M. (2025, November). " Layli va Majnun" dostonida onomastik birliklar. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY* (Vol. 2, No. 5, pp. 157-158).
19. Komilovna M. S. Hydronims Formed by the Method of Syntactic and Transonimization //World Bulletin of Social Sciences. – T. 37. – C. 16-18.
20. Dilshoda, A., Dilfuza, T., Muxlisa, M., & Dildora, A. (2025). MAXTUMQULI SHE'RIYATIDA HAYOTIYLIK. SHOKH LIBRARY, 1(11).
21. Abdurashidovich M. A. LINGUISTIC APPROACH TO NESTED DICTIONARIES AND THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 144-147.
22. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). "LISON UT-TAYR" DOSTONINING BOBLAR BO 'YICHA TASNIFI. *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI*, *17*(02), 117-121.
23. Najibullo, S., & Manzura, B. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES [J]. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, *11*(02).
24. Raimnazarova Nasiba Xoliyarovna, Abduhakimova Shahlo Shuxratjon qizi. (2026). INGLIZ TILI SINFLARIDA O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'ZARO

HAMKORLIGI NAZARLARI: DUXTAT TAHLILI. *Efiopiya xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqotlar jurnali* , *13* (03), 1266–1270.

25. Iboralarni uslublarga ajratish mezonlari: nazariy va amaliy yondashuv (frazeologik birliklar stilistik tahlili asosida). (2025). *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY*, *2*(6), 12-16.
26. Zafariddin, Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.
27. Zebiniso, T. (2022). SIFAT SOZ TURKUMINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, *1*(4), 34-37.
28. Nodira Hamidova. (2024). G'AFUR G'ULOM HIKOYALARIDA SO'Z IJODKORLIGINING LISONIY-KOGNITIV TAHLILI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 139–142.